

ДЕКОРАТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ЗІ ЗНАХІДОК А. БИДЛОВСЬКОГО

На землях Поділля на початку XX ст. археолог-аматор А. Бидловський розкопав кілька скіфських могил. Окремі знахідки з кургану № 4 поблизу с. Новоселиця дослідники розглядали не раз, оскільки майже всі артефакти унікальні, а їх вивчення дозволяє суттєво розширити знання про деякі аспекти культури Скіфії. У статті представлено дослідження всього комплексу декоративних елементів, які були оздобами костюмів жінки і чоловіка, похованих у кургані. Висловлено припущення, що образи, вміщені на різних категоріях ювелірних виробів, відбивають церемоніальний характер вбрання, пов'язаний зі шлюбом.

Ключові слова: розкопки на Східному Поділлі; семантика образу водоплавного птаха; символіка культу плодючості.

At the beginning of the XX century several Scythian burials of Podilia were excavated by an amateur archaeologist A. Bydlovsky. The artifacts from kurgan 4 near Novoselky village are unique and allow to broaden the knowledge about different aspects about Scythian culture, and therefore had been studied for a long time. This article presents the studying of the whole complex of decorative elements used in male and female costumes from the kurgan. It is suggested that the images presented on different jewelry products represent the ritual usage of the wearing, which is connected to the marriage.

Keywords: East Podilia excavations; anseriform image semantics; fertility cult symbols.

Вивчення пам'яток скіфського часу на території Лісостепового Дніпровського Правобережжя дозволили виділити ряд локальних груп, серед яких – східно-подільська. Розкопки на землях Східного Поділля провадили на початку XX ст., зокрема археолог-аматор А. Бидловський. Про нього дуже мало відомостей, хоча він опублікував результати археологічних досліджень, а пізніше знахідки увійшли до бази джерел з вивчення пам'яток доби бронзи і скіфського часу [1; 2]. Цьому сприяв і О.О. Бобринський, який включив повідомлення про розкопки в ІАК [3, с. 40-43].

Деяку інформацію про А. Бидловського містять записки про с. Долинка Монастирищенського району Черкаської обл., яке до 1946 р. називалось Яцковиця [4]. Маєток поміщика А. Бидловського знаходився на лівому березі річки Юшки у с. Новоселки. Мабуть, захоплення археологією спонукало любителя до розвідок на землях між містечками Княжа Криниця та Лукашівка. Тут він нарахував біля 200 курганів.

Дані про діяльність археолога – любителя зібрала Т.М. Нераденко [5, с. 364]. Вивчаючи історію археологічних розкопок на Черкащині, вона зазначила, що наприкінці XIX – на початку XX ст. на зміну скарбошукачам прийшли фахівці та аматори, які здійснювали розкопки та досліджували археологічні матеріали з метою відтворення історії краю [5, с. 361]. Саме до таких належав А. Бидловський. Він працював в 1901 р. і дослідив – 44 могильні насипи. Результати опубліковані в щорічнику Варшавського університету “Swiatowit”. Публікації містять інформацію про параметри курганів, поховальних споруд, опис кістяків, досить детальний перелік знахідок, вказано їх розміщення у могилі. Все це свідчить про певну освіченість А. Бидловського. Можливо, він належав до кола відомого польського вченого і письменника Еразма Маєвського

(1858 – 1922 рр.), який редагував щорічник¹. Статті у ньому супроводжують ілюстрації: малюнки та фотографії. Останні видрукувані не надто якісно, мабуть, відповідно до технічних можливостей видавництва, але фото дають уявлення про предмети, які потрапили у різні музеї, і можна зіставити зображення з артефактом.

Судячи з публікацій, А. Бидловський розкопав поховання доби бронзи та скіфського часу, а також кілька черняхівських поховань. Відомо, що знахідки були передані на зберігання до сейфу банку Уманської Спільки позичального кредиту, який у 1920 р. золоті предмети передав до Київгубфінвідділу, інші – до Уманського музею [5, с. 364]. Наразі матеріали з розкопок археолога – аматора знаходяться в Уманському, Херсонському краєзнавчих музеях та філіалі Національного музею історії України – Музеї історичних коштовностей України.

Отже, у 1901 р. на землях власного маєтку А. Бидловський дослідив 18 курганів, серед яких кілька скіфських: № 4, 5, 7, 18. Всі поховальні споруди однотипні: прямокутна яма зі стовпами у кутах, інколи з обшивкою стін дубовими дошками. Над ямою – невисокий насип: від 2-х м. Небіжчики покладені на спину, обличчям догори, найчастіше орієнтовані головою на захід [2, с. 80]. Археолог назвав найбільшим курган № 18, але не вказав його розміри. У прямокутній ямі глибиною 2 м поховали двох небіжчиків: один головою на північ, а другий – на захід. Можливо, покійник із західною орієнтацією – це жінка, супровідний інвентар якої: золоті намистини та пластинки – аплікації, бронзове дзеркало, а також грецький посуд: амфора, пеліка, котіла, кілік, лекіф. Другий небіжчик – чоловік, похований разом з конем. В.А. Іллінська припустила, що могила споруджена для жінки, а чоловік – супровідна особа (раб?), на яку покладено роль конюха [6, с.286].

Але особливу увагу привертають знахідки з кургану № 4 поблизу с. Новоселиця [2, с. 61-70]. Висота кургану – 2 м, під насипом – велика прямокутна яма (7,20×5,40 м), глибиною 2,10 м. Традиційно по кутах вкопано стовпи, стіни облицьовані дубовими дошками. Підлога глиняна, добре вигладжена, тверда. На дні ями лежать двоє небіжчиків. Зважаючи на супровідний інвентар – чоловік і жінка. А. Бидловський вважав, що чоловіка вирізняє високий зріст і, судячи з розміру кісток – могутня статура. Але це, мабуть, враження дослідника і воно може бути помилковим. В усякому разі, на малюнку, поданому у статті, обидва кістяки (чоловіка і жінки) відтворені за трафаретом: вони однакові. Цей малюнок є схемою, на якій позначено розміщення зброї та декоративних елементів на обох скелетах. За декоративними елементами, зафіксованими на скелеті жінки, реконструйовано її багатий костюм, який свідчить про приналежність скіф'янки до соціальної верхівки, а, можливо, навіть її домінантне положення в певних колах.

Окремі категорії прикрас з поховання дослідники розглядали не раз, оскільки майже всі артефакти унікальні і їх вивчення дозволяє суттєво розширити наші знання про деякі аспекти культури Скіфії.

Отже, убрання жінки можна відтворити за золотими прикрасами: пластини–аплікації, трапецієподібні «обойми» – накладки на пояс; сережки-кораблики з підвісками у вигляді водоплавних птахів, скроневі підвіски складної конфігурації, нашійна прикраса – ланцюжок з фігурних елементів у формі жіночої голівки, браслети-перев'язки з намистин зі склоподібної маси [1, S. 59-63]. Головний убір скіф'янки – ансамбль з налобної стрічки, конусоподібної шапки та покривала – вирізняється унікальним поєднанням образів, які використали для оформлення. Оздаба пов'язки –

¹ Про Е. Маєвського написано немало. Відомо, що він вчився на природничому відділенні Варшавського університету, археологію та етнографію вивчав самостійно і хоча академічної освіти не отримав, вирізнявся глибоким розумінням необхідності охорони археологічних пам'яток. Сучасники називали Е. Маєвського «польським Жюль-Верном» за фантастичні романи, в яких своєрідно відображені наукові проблеми.

золота стрічка, на поверхні. Основний фриз на ній – орнамент із зооморфних мотивів (стилізовані голови лося). Спереду на шапці було прикріплено 26 золотих аплікацій – округлих пластинок із зображенням сфінкса з симетрично розгорнутим тулубом. Аплікації розміщували рядами: від 7 пластинок знизу до 1 – завершення убору. Його висота – приблизно 20 см. Конусоподібна форма шапочки, ймовірно, пов'язана з її особливим значенням у костюмі. Етнографічні матеріали свідчать, що у деяких народів саме конусоподібні убори були в костюмах наречених. Можливо, убори скіфських жінок також слід розглядати як шлюбні, і в окремих випадках вони були необхідним елементом у поховальному ритуалі. Композиція декору має в плані форму трикутника. Це відбиває уявлення про гору – еквівалент світового дерева, а також – безкінечність: життя, смерть, нове життя) посилювала сакральні риси убору [7, с. 16, рис. 2: 3; с. 22] (рис.1).

Рис. 1. Головні убори скіф'янки: налобна стрічка і конусоподібна шапочка

Декор – золоті пластинки, виконані способом витискування за матрицею, зім'яті, місцями розірвані, тому важко визначити особливості відтворення сюжету, який називають «сфінкс з подвійним тулубом». Пластинки мають вигляд видовженого кола. Всередині його вписано силует міфічної істоти, яка сидить. Два тулуби показані в профіль, а обличчя – фронтально. Воно узагальнене, але очі – виразні. Голова із зачіскою

у вигляді валика, розділеними короткими заглибленими рисками. Крила розправлені, верхня частина плавною дугою облямовує підборіддя. Справа і зліва від центру – розгорнута нижня частина тулуба (рис. 2: 1).

Рис. 2. Пластинки – прикраси костюма: 1-2 – образ сфінкса з подвоєним тулубом; 3 – зображення птаха з розгорнутими крилами; 4 – образ грифона; 5-6 – фітоморфні мотиви

Серед золотих аплікацій, якими прикрашали вбрання є ще один тип зображення сфінкса з подвійним тулубом (3 екз.). Образ відтворено на прямокутній пластинці із заокругленими кутами. Центр композиції – голова, але обличчя «прочитати» неможливо. Розгорнуті крила піднімаються до голови, підкреслені тонкими рельєфними лініями. На верхній частині тулуба нанесено сітку із заглиблених навскісних штрихів. Ліва і права половини тулуба акцентовані опуклими напівсферами, якими позначено стегна сфінкса. Передні лапи передані фронтально (рис. 2: 2). Можливо, така стилізація відбиває глибоку сакральність образу. Його відтворюють як «формулу», пізнавану за окремими характерними ознаками. На землях Скіфії знайдено пам'ятки, які репрезентують різні варіанти зображень сфінкса: з подвійним та симетрично розгорнутим тулубом. Вони розрізняються, насамперед, засобами виразності та мірою стилізації. Така інтерпретація образу сфінкса – одна з особливостей декоративного мистецтва Північного Причорномор'я [8, с. 125].

У наборі прикрас одягу бачимо стилізоване зображення птаха з розгорнутими крилами (4 екз.). Образ важко пізнати, оскільки він створений з геометричних фігур, окреслених тонкими рельєфними лініями. Голова з хижим дзьобом обернена вліво. Плавною дугою змальовані крила у фронтальному ракурсі. Їх площа акцентована спіральними завитками. Тулуб птаха окреслено в центрі композиції, також обернений вліво. Внизу на пластинці повздовжніми рельєфними штрихами позначено хвіст (рис. 2: 3). Архетипом такого відтворення птаха є образи архаїчного мистецтва [6, с.103, рис. 1].

Рис. 3. Графічна реконструкція вбрання скіф'янки

Образ грифона також включено до переліку мотивів, які були вміщені на золотих аплікаціях (7 екз.). Вони вирізані за контуром зображення міфічної істоти, яка лежить на «постаменті», позначеному двома паралельними лініями. Між ними – опуклі трикутники. Грифона подано з оберненою назад головою. Паща розкрита і торкається основи крила – рельєфної злегка вигнутої смужки, від якої віялоподібно розходяться тонкі лінії – імітація оперення. Вздовж шії грифона – гребінь у вигляді смужки з прямокутними опуклинами. Завершує образ – вибагливо вигнутий хвіст (рис. 2: 4).

У наборі декоративних елементів – пластинки з фітоморфними мотивами. Один з них – п'ятипелюсткова пальметка, вміщена на вузькій прямокутній смужці з дрібними опуклинами (11 екз.). Дві крайні пелюстки закінчуються спіральними завитками (рис. 2: 5).

Ще одне зображення також називають пальметкою, хоча фігурна пластинка, на якій зроблено тонкими рельєфними лініями візерунок трохи нагадує метелика (7 екз.). Але архетип образу, за яким створена стилізація, поки що невідомий (рис. 2: 6).

Розглянуті декоративні елементи є своєрідними пунктирними лініями, за якими можна реконструювати одяг жінки. Пластинки, мабуть, були нашиті попарно (одна проти другої) двома смугами на відстані 35-37 см, підкреслюючи шви сукні. Тобто, в основі її стану – одне полотнище перекинута через плечі [8, с. 101, рис. 7] (рис. 3).

Однією з етнографічних особливостей вбрання жінок, які мешкали на землях Середнього Подніпров'я, були пояси. Такий висновок дослідники зробили завдяки знахідкам оздоблень поясів, наприклад, своєрідних закінчень у вигляді трапецієподібних накладок з рельєфним візерунком [9, с. 101, рис. 7].

Художнє оформлення головного убору складається з двох категорій знімних прикрас: сережок та підвісок. Сережки належать до типу човникоподібних (рис. 4: 1). Кожна складається з об'ємних половинок, форма яких нагадує півмісяць ("ріжками вверх") або човник (кораблик). Сережки прикрашено ялинковим орнаментом із тоненьких золотих дротинок і трикутниками дрібної зерні. Завершення сережок – мініатюрні пустотілі фігурки водоплавних птахів, які зроблені з двох деталей, відтиснутих за матрицею. Образ птаха, можливо, качки, трактовано в умовній манері: плавною лінією окреслено силует, тоненьким пружком виділено тулуб. Крильця позначені короткими навскісними рельєфними рисками. На місці з'єднання деталей корпусу, знизу, припаяні дротяні кільця, до яких на ланцюжках підвішені схожі зображення водоплавних птахів, (на одній сережці таких підвісок шість, на другій – п'ять). до однієї з фігурок качок, що на «ріжках», припаяна дротяна дужка з відігнутих кінцем.

Рис. 4. Зйомні прикраси: 1 – сережки-човники; 2 – ланцюжок з окремих елементів

Аналогічні сережки походять з поховання жінки на території Степової Скіфії. Йдеться про знахідки в кургані № 8, поховання № 2 поблизу с. Вовчанське Якимівського р-ну Запорізької обл. [10, с. 9]. Сережки – човники у Північному Причорномор'ї з'явилися як інокультурна модель, але впродовж V–IV ст. до н.е. стали невід'ємною частиною скіфського жіночого костюма. Форма і декор прикрас відбивають символіку водної стихії. С.С. Бессонова підкреслила, що ці сережки набули поширення у середовищі елінізованої соціальної верхівки [11, с. 22]. Зображення качки, вміщене на сережках, мабуть, поглиблює зміст прикраси, тому що уявлення про водоплавних птахів

має кілька планів: символ створення світу, поєднання трьох стихій (неба, землі, води). Не зважаючи на різницю в оформленні, всі сережки – човники семантично однорідні: їх змістовне навантаження відповідає уявленням про культ плодючості. Тому виникає припущення, що мотив качки, вплетений у візерунки, властиві парадним костюмам, ймовірно, акцентував якусь специфіку вбрання, можливо, його церемоніальний характер, пов'язаний зі шлюбом [12, с. 64-65].

Скроневі підвіски (пара) – унікальні багатодетальні прикраси, які прикріпляли до налобної пов'язки. Основна деталь кожної підвіски – пластина складної конфігурації – три сторони (бічні та нижня) утворюють прямокутник, а його верхній край – хвилястий. Знизу пластина оформлена каскадом маленьких овальних та трапецієподібних привісок, розмічених у 6 рядів на коротких ланцюжках. У верхній (фігурній) частині основної деталі підвісок вміщено рослинні мотиви за абрисом схожі на крин – по два на кожній пластинці. Ці пагони рослин уособлюють ідею відродження. На прямокутному полі у рамці з невеличких відтиснутих квадратиків – рельєфне зображення сцени боротьби людини з грифоном (рис. 5).

← Рис. 5. Деталь підвіски – пластина з сюжетом «боротьба людини з грифоном»

Персонажі показані у профільному ракурсі. Особливо виділено грифона: голова з круглим оком і хижо вигнутим дзьобом, довга шия з гребнем, великі крила підкреслені паралельними рельєфними смугами. Підім'ятий чудовиськом чоловік лежить на спині. Кількома штрихами змальовано його одяг, характерний для скіфів, зокрема, куртку з видовженими полами. Сюжет, можливо, передає уявлення про одвічну боротьбу добра і зла, життя і смерті, втілене у битві героя з фантастичною істотою, перемога над якою символізує утвердження буття через подолання смерті. Так можна узагальнити зміст сцен “протистояння”, характерних для індоєвропейських народів. Композицію головної сцени досить майстерно вписано у прямокутний простір, хоча всі образи, елементи декору на підвісках подані схематично (рис. 5).

Форма прикрас унікальна, а у передачі мотивів і образів спостерігаємо своєрідність художнього стилю, який вирізняє вироби місцевих майстрів у IV ст. до н.е. Рельєфні зображення на пластинах зроблені у техніці витискування за матрицею (кам'яною, металевою, дерев'яною). До цього прийому досить часто звертались ювеліри у всіх центрах Середземномор'я та Причорномор'я. Можливо, всі процеси оздоблення золотих пластин рельєфними візерунками у такий спосіб – витискуванням, були відомі і майстрам на території Середнього Подніпров'я. Маючи за взірць еллінські роботи, вихідці зі скіфського середовища створювали оригінальні рельєфні композиції [13, с. 33]. Ювеліри, мабуть, працювали на базі ремісничих центрів, які існували ще за передскіфських часів на землях Середнього Придніпров'я.

Інші художні традиції відбиває нашійна прикраса – ланцюжок з фігурних намистин у формі жіночих голівок (рис. 4: 2). Зафіксовано 13 ланок, доповнених однією (9 екземплярів) чи двома (4 екземпляри) підвісками. Всі деталі (h з підвіскою – 48 мм) привертають увагу досконалим виконанням. Перед нами горельєфне зображення жіночої голівки у вишуканій стленгиді. Художник показав гарний овал обличчя з правильними рисами, підкреслив високе чоло жінки, гармонійне поєднання діадеми і зачіски. Ювелірні витвори зроблені за канонами еллінського мистецтва і, можливо, в майстерні якогось грецького міста у Північному Причорномор'ї. Такі ланцюжки носили, закріпивши на плечах крайні ланки [14, с. 64-65].

В оформленні різноманітних оздоб у V–IV ст. до н.е. антропоморфні образи стали однією з провідних тем, мабуть під впливом грецького мистецтва. У похованнях на землях Скіфії знайдено коробчасті ланки ланцюжків, вирізані за контуром зображення жіночої голівки (наприклад, у кургані №1 (пох. 2) поблизу с. Володимирівка Якимівського р-ну Запорізької обл.). Вироби з «портретними» зображеннями розрізняються між собою художніми особливостями, які, ймовірно, відбивають творчі засади майстрів різних виробничих центрів [14, с. 64-65].

Отже, у комплекті прикрас убрання жінки, похованої в кургані №4, зібрано ювелірні вироби, що походять з різних центрів. На пластинках – оздобах головних уборів, одягу, сережках, підвісках, нашійному ланцюжку вміщено мотиви, що є символами культу плодючості. Крім того, форма і декор головного убору, оздоблення одягу, орнаментальні композиції, ймовірно, відбивають якісь аспекти шлюбного ритуалу при похованні.

Сакральне забарвлення похованню скіф'янки надають і бронзове дзеркало, за головою небіжчиці, і кінь, якого поклали у кутку могильної ями, фактично – в ногах жінки. Це, безумовно, відбиває не тільки соціальний і суспільний статус власниці, її особливу, можливо, жрецьку роль у певній спільноті, а також сімейні ситуації [12, с. 62-66].

Рис. 6. Зйомні прикраси з костюма чоловіка: 1 – сережка; 2 – намисто

А тепер, розглянемо поховання чоловіка. Справа від жінки – кістяк чоловіка. Він був оперезаний лускатим поясом, до якого зліва прикріплено меч (77 см без руків'я), обабіч скелета лежали два набори стріл, від яких залишились вістря, а 3 наконечники списів, дротик і точильний брусок зафіксовано справа від черепа. Серед речей: керамічний посуд (невеличкий глечик, амфора), бронзовий казанок, щипчики. Але особливо привертають увагу прикраси: зліва біля черепа чоловіка лежала золота сережка, а на шиї – ланцюжок із золотих кілець (рис. 6: 1, 2). Обидва елементи не характерні для чоловічого костюма, і тому можна припустити, що наявність прикрас відбиває якусь специфіку статусу чоловіка. Почнемо з голови, тобто з сережки. Її корпус зроблено у вигляді пустотілої фігурки, обриси якої нагадують водоплавного птаха.

Сережка складається із корпусу у вигляді пустотілої фігурки водоплавного птаха (качки). Зображення узагальнене: ледь помітними лініями підкреслено контури крил, на місці очей пробито отвори. До корпусу припаяна одним кінцем висока дужка. Другий її кінець загнутий і щільно прилягає до голівки птаха. Ця прикраса унікальна, але аналогії є в пам'ятках на землях Лісостепового Правобережжя. Можливо, така форма прикрас як продукція місцевих майстрів з'явилась під впливом поширених у V–IV ст. до н.е. сережок – човників [15, с. 91, рис. 4: 1-2]. З різних джерел відомо, що деякі народи давнини вважали сережки звичною деталлю серед інших прикрас у вбранні чоловіків. Як зазначив К. Чугунов, вивчення археологічних матеріалів ранньоскіфського часу на території Саяно – Алтаю та Казахстану свідчить, що чоловіки носили одну сережку зліва, а жінки – з обох боків [16, с. 386]. В середовищі населення Скіфії, як свідчать археологічні матеріали, сережки, в основному, були властиві жінкам. Вони найчастіше, мали по дві прикраси, а в особливих випадках – тільки одну [17, с. 91]. Чоловіки інколи носили по одній кільцеподібній сережці. Їх використання як знаки належності до певної соціальної групи (воїнів), мали значення апотропея, були пов'язані з символікою сімейних чи шлюбних звичаїв у скіфів [18, с. 38]. Сережка у формі водоплавного птаха – незвична прикраса для чоловіка. На перший план виходить семантика образу – зв'язок з культом плодючості, а також шлюбними традиціями.

Унікальною оздобою в костюмі чоловіка є нашійна прикраса – намисто з попарно з'єднаних кілець (рис. 6: 2). Це унікальний витвір, простота якого не виключає його знакових функцій. Отже, 9 ланок, кожна а складається з двох деталей: маленького дротяного кільця (0,7 см), в яке вставлене більше (2,0 см). Таку прикрасу носили також як нагрудну: дві крайні ланки закріпляли на одязі на плечах.

Отже, можна припустити, що ці ювелірні вироби: сережка і ланцюжок – відображають особливий характер костюма, пов'язаний зі шлюбною церемонією. Одруження і поховання – явища семантично однорідні, тому серед прикрас так багато знаків події, яку ми позначаємо терміном шлюб чи одруження. Як бачимо, декоративні елементи жіночого і чоловічого костюмів на різних рівнях поєднує уявлення про шлюб, який відбувається при переході в інший світ. Згадаємо втілення в пам'ятках торевтики сюжетів, які на думку дослідників відображають ідею священного шлюбу. Одна з найбільш яскравих сцен представлена на пластині з кургану Карагодеуашх [19, с. 109-110]. Церемонії «вінчання небіжчиць», як свідчать етнографічні матеріали, існували у багатьох племен і народів. Вони відбивають цілий спектр уявлень про перехід з одного світу до іншого.

Дисонанс між багатим убранням жінки з коштовними декоративними елементами, які мають сакральний характер, і костюмом та обладунком чоловіка, можливо, пов'язаний з його особливою роллю. Одне з припущень про характер цієї ролі: на чоловіка було покладено супровід жінки, яка посідала високе місце у спільноті.

Джерела і література

1. Bydlowski A. Mogily w Nowosiolce w pow. Lipowieckim, gub. Kijowskiej // Swiatowit. – T. V. – Warszawa, 1904. – S. 59 – 80.
2. Bydlowski A. Mogily w Jackowicy w powiecie Lipowieckim w gub. Kijowskiej // Swiatowit. – T. VI. – Warszawa, 1905. – S.8 – 30.
3. Бобринский А.А. Отчет о раскопках произведенных в 1903 г. – в Чигиринском уезде Киевской губернии. Приложение 2-е: О некоторых курганах Липовецкого уезда Киевской губернии // ИАК. – 1905. – Вып. 14. – С. 40-43.
4. Село Долинка. – URL: Dolinka.at.ua /index/

5. Нераденко Т.М. Дослідники археології Черкащини XIX – поч. XX ст. // Персоналістичний вимір історії Черкащини: Мат. 1-ої регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народ. М. І. Бушина (12 березня 2018, м. Черкаси). – Черкаси: Вид. Гордієнко Є. І., 2018.
6. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV вв. до н.э. – К.: Наук. думка, 1983.
7. Клочко Л.С. Конусоподібні головні убори скіф’янок // Археологія. – 1986. – № 56. – С.14-24.
8. Клочко Л.С. Образ сфінкса в декорі скіфського скіфського вбрання // АІДУ. – 2018. – № 2 (27). – С. 119-130.
9. Клочко Л.С. Плечовий одяг скіф’янок // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 95-106.
10. Полин С.В., Кубышев А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). – К., 1997.
11. Бессонова С.С. Калачиковидные серьги и греко – варварские контакты VII – IV вв. до н.э. // Боспорские исследования. – Вып. XVI. – Симферополь; Керчь, 2007. – С. 2-26.
12. Клочко Л.С. Образ водоплавающего птаха на декоративных элементах скіфського костюма // Музейні читання: Матер.наук. конф. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” (Київ, МІКУ, 9-11 листопада 2009 р.). – К., 2010. – С. 55-73.
13. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н.э. – М., 1978.
14. Клочко Л.С. Нашийні прираси скіф’янок (ланцюжки з окремих елементів. // Музейні читання. Матеріали наук. конф. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” (МІКУ., 10-12 листопада 2013 р.). – К., 2014. – С. 109-130.
15. Клочко Л.С. Декоративні елементи у костюмах скіфів // Музейні читання. Матеріали наук. конф. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” (МІКУ, 10-12 листопада 2014 р.). – К., 2015. – С. 83-100.
16. Чугунов К.В. Серьги раннескифского времени Саяно – Алтая (происхождение традиции и типологическое развитие) // Исторический опыт хозяйственного освоения Западной Сибири. – Кн. I. – Барнаул, 2003.
17. Клочко Л.С. Знімні прикраси у скіфському костюмі (знакові функції у вбранні скіф’янок) // Тематичний збірник наукових праць / Національний музей історії України. – К., 2011. – С. 80-92.
18. Клочко Л.С., Березова С.А. Кільцеподібні сережки зі скіфських пам’яток у зібранні Музею історичних коштовностей України // Національний музей історії України – скарбниця історичної пам’яті українського народу: Тем. збірник наук. праць. – К., 1999. – С. 34-40.
19. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – К., 1983.